



Formulation of Rhizomes Effective in Construction the Territorial Secession of Azerbaijan Democratic Party from Iran after World War II (1945-1946)

Ehsan Lashgari 

Assistance Professor of Political Geography in Yazd University, Yazd, Iran.

Email: lashgari@yazd.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received:
11 November 2024
Revised version
received:
1 December 2025
Accepted:
7 July 2025
Available online:
23 September 2025

Keywords:
Rhizome,
Azerbaijan Democratic
Party,
Territorial Secession,
Iranian Nationalism,
Deleuze and Guattari.

ABSTRACT

Objective:
In political geography based on the views of "Deleuze" and "Guattari"; territory is a field of political order that seeks to impose the dominant discourse "identity" as a "standard order". Deterritorialization represents some of the opposing forces resisting imposed order and trying to make hegemonic their discourse. In this regard, in Iran after World War II, the "Marxist-Ethnic" counter-discourse of the Azerbaijan Democratic Party wanted to deterritorialize the centralist nationalist discourse of Pahlavi. However, the Azerbaijan Democratic Party's counter-discourse in 1945 and 1946 was more capable of channeling the lifeblood of social movements and directing the Azerbaijani people's social imagination toward radical changes. Various views have been raised about how to articulate the components of the Azerbaijan Democratic Party's territorial expansion in the deterritorialization of the central government's sovereignty from this region. However, there are diverse perspectives on how the Azerbaijan Democratic Party articulated its territorial expansion components to undermine the central government's authority. In Deleuze and Guattari's framework theory, the territorialization period of the Azerbaijan Democratic Party between 1945 to 1946 revealed a unique pattern of articulating political rhizomes. This research endeavors to examine the subject positions within the social rhizomes of the Azerbaijan Democratic Party, focusing on how these rhizomes interacted to deconstruct the territoriality of centralized nationalist discourse and transform it into a 'Marxist-ethnic' territorial discourse between 1945 and 1946 in the Azerbaijan region.

Cite this article: Lashgari, Ehsan (2025), "Formulation of Rhizomes Effective in Construction the Territorial Secession of Azerbaijan Democratic Party from Iran after World War II (1945-1946)", *Fasl' nāmeḥ-ye siyāsat (Politics Quarterly)* 55, (3): 783-806, DOI:<https://doi.org/10.22059/JPQ.2025.385116.1008240>



© The Author(s).

Publisher: University of Tehran Press.

<https://doi.org/10.22059/JPQ.2025.385116.1008240>

Introduction

In political geography, based on the views of Deleuze and Guattari, territory is seen as a field of political order that seeks to impose the dominant discourse of "identity" as a "standard order." Deterritorialization represents forces that oppose this imposed order, attempting to make their discourse hegemonic. In Iran after World War II, the "Marxist-Ethnic" counter-discourse of the Azerbaijan Democratic Party aimed to deterritorialize the centralist nationalist discourse of Pahlavi. Both discourses employed distinct theoretical frameworks to direct rhizomatic micro-movements toward territorial subjectivity; however, the Azerbaijan Democratic Party's counter-discourse in 1945 and 1946 was more effective in channeling social movement energies and shaping the Azerbaijani people's social imagination for radical change. Various perspectives have emerged regarding how the party articulated its territorial expansion to undermine the central government's sovereignty. Within Deleuze and Guattari's framework, the territorialization period of the Azerbaijan Democratic Party from 1945-1946 revealed a unique pattern of articulating political rhizomes, though debates persist about how exactly these components contributed to territorial deterritorialization. This research seeks to examine the subject positions within these social rhizomes, specifically focusing on how these interactions deconstructed the centralized nationalist territoriality and transformed it into a 'Marxist-ethnic' discourse during 1945-1946 in Azerbaijan.

Methodology

This study explores how the social rhizomes of the Azerbaijan Democratic Party were articulated to construct a counter-discourse advocating territorial secession. The concept of rhizome, within Gilles Deleuze and Félix Guattari's theory of assemblages, is defined as a non-hierarchical, interconnected network. By integrating this theoretical framework with the symbolic elements of the party's counter-discourse, the paper investigates how national and territorial concepts were adapted to serve the metaphor of Azerbaijan's secession from Iran.

Results and Discussion

- **A) Equivalence of ethnicity and Marxist ideology in territorialization:** The integration of Pan-Turkism and Communism in Azerbaijan's territorialization required legitimizing the equivalence of ethnic identity and Marxist classlessness, which became central in the Democratic Party's discourse. Supporting autonomy and divergent movements were supported as the basis for Azerbaijani proletarian rights and self-determination within a broader Marxist framework.
- **B) Azeri ethnicity's alienation from Iranian nationalism:** The party's ideology constructed a counter-narrative to Iranian nationalism by mythologizing Azerbaijan's unique history and positioning it as separate from Iran. They argued that Azerbaijan's ancestors, like the Medes, had no historical ties to Iran, thus emphasizing a distinct national identity separate from ancient Iran, supported by both party ideologues and Soviet historians.
- **C) Regional federalism against centralized governance:** This component promoted territorial autonomy, mobilizing regional identity and advocating for a federalist system as a way to achieve justice and balanced development, viewing the

end of centralized monarchy as a necessary step toward regional autonomy and fairness.

- **D) Geopolitical convergence with the Soviet Union:** The party viewed the Soviet Union as a supporter of oppressed lower classes resisting capitalist imperialism. Collaboration with the Soviet Union, including securing oil concessions, was seen as a strategic move to counterbalance British influence and secure Azerbaijani independence and resources.

Conclusion

The Azerbaijan Democratic Party constructed a narrative where secession was a response to the central Iranian government's neglect of Azerbaijani socio-economic issues. Its territorial divergence drew on Pan-Turkism within a communist ideology, opposing Iran's nationalist historiography. Despite proximity to the Soviet Union facilitating this divergence, the party viewed the USSR as a liberator of nations from colonial-capitalist domination, emphasizing a strategic geopolitical alliance to realize their territorial and ideological aims.

صورت‌بندی ریزوم‌های مؤثر در بر ساخت واگرایی سرزمینی حزب دموکرات آذربایجان از ایران در پایان جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵-۱۹۴۶)

احسان لشگری تفرشی 

دانشیار گروه جغرافیای سیاسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه یزد، یزد، ایران. رایانامه: lashgari@yazd.ac.ir

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۸/۲۱

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۳/۰۹/۱۰

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۴/۱۶

تاریخ انتشار:

۱۴۰۴/۰۷/۰۱

کلیدواژه‌ها:

ریزوم،

حزب دموکرات آذربایجان،

واگرایی سرزمینی،

ناسیونالیسم ایرانی،

دلوز و گتاری

مبتنی بر رهیافت «دلوز» و «گتاری» قلمروزایی گفتمان‌های حاشیه‌ای؛ الگوی خلاقانه از مفصل‌بندی ریزوم‌های اجتماعی است که جهت قلمروزدایی از گفتمان‌های حاکم صورت می‌گیرد. در این زمینه در مقطع زمانی سال‌های ۱۹۴۵ و ۱۹۴۶ حزب دموکرات آذربایجان به رهبری فردی به نام «پیشه‌وری» با اتکا به مجموعه‌ای از مؤلفه‌های ریزوماتیک، انتزاع سرزمینی منطقه آذربایجان را مبتنی بر قرائت اپستمیک خود رقم زد. در این پژوهش کوشش شده چگونگی مفصل‌بندی ریزوم‌های اجتماعی این حزب در بر ساخت گفتمان تلفیقی از پان‌ترکیسم و مارکسیسم و چگونگی قلمروزایی آن در جهت بر ساخت واگرایی سرزمینی بررسی شود. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که این حزب با اتکا به اندیشه سیاسی التقاطی قوم‌گرایی کمونیستی؛ الحاق قلمرو آذربایجان ایران به کشور شوروی را زمینه‌ساز دستیابی طبقه پرولتاریا در آذربایجان به حقوق خود تفسیر کرد. از سوی دیگر شارحان این حزب کوشیدند سیر تکوین تاریخ آذربایجان را متفاوت از تاریخ ایران قلمداد کرده و با ناسیونالیسم بر ساخت یافته توسط حکومت پهلوی غیریت‌سازی کنند. همچنین این حزب ضمن هم‌ذات‌پنداری ژئوپلیتیک با شوروی، آن را به مثابه کشوری بازنمایی می‌کرد که در صدد است ثروت ملل محروم را از تسلط استعمارگران غربی خارج سازد.

* **استناد:** لشگری تفرشی، احسان (۱۴۰۴)، صورت‌بندی ریزوم‌های مؤثر در بر ساخت واگرایی سرزمینی حزب دموکرات آذربایجان از ایران در پایان جنگ جهانی دوم (۱۹۴۵-۱۹۴۶) *فصلنامه سیاست*، ۵۵ (۳)، ۷۸۳-۸۰۶.
<http://doi.org/10.22059/JPQ.2025.385116.1008240>



© نویسندگان.

ناشر: انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

در جغرافیای سیاسی مبتنی بر آرای «دلوز»^۱ و «گتاری»^۲ قلمرو، معرف نظم شکل گرفته در یک حوزه زمانی- مکانی است که در آن رابطه میان حکمرانی، مردم و سرزمین مبتنی بر گفتمانی خاص شکل گرفته است (Tajik, 2019: 177). به بیان دیگر قلمرو، حوزه‌ای از نظم سیاسی است که به حفظ وضع موجود تمایل دارد و در پی تحمیل «همسانی» گفتمان غالب به عنوان «نظم استاندارد» است. درحالی‌که قلمروزدایی معرف برابندی از نیروهای مخالف است که در برابر نظم تحمیلی مقاومت و درصدد قلمروزدایی و هژمونیک ساختن گفتمان خود است (Patton, 2009: 202). بنابراین قلمروزدایی گفتمان‌ها نه همچون جوهره‌ای که در بطن تاریخ قرار داده شده و مترصد کشف شدن هستند، بلکه در خلال تاریخ مسئله‌مند می‌شوند و دلالت‌های فضایی آنها در مقاطع گسست؛ ظهور می‌یابند (Deleuze, 2017: 28).

در این زمینه در ایران پس از جنگ جهانی دوم پادگفتمان «مارکسیستی- قومیتی» حزب دموکرات آذربایجان درصدد قلمروزدایی از گفتمان ناسیونالیستی تمرکزگرای پهلوی برآمد. هر کدام از این دو گفتمان به منظور هدایت ریزجنبش‌های ریزوماتیک جهت سوژگی قلمرو از نظام اندیشگی مختص به خود بهره می‌بردند. لیکن پادگفتمان حزب دموکرات در سال‌های ۱۹۴۵ و ۱۹۴۶ از توان بیشتری در کانالیزه کردن زیست جنبش‌های اجتماعی و هدایت مخیله اجتماعی^۳ مردم آذربایجان به سوی تغییرات اشتدادی علیه گفتمان هژمون برخوردار شد. به بیان دیگر در این مقطع زمانی برای نخستین بار مفهوم قومیت در تلفیق با ایدئولوژی کمونیسم به پدیداری جهت بر ساخت واگرایی سرزمینی تبدیل شد که تا پیش از آن مسبوق به سابقه نبود. اساساً در الگوی مدیریت ملوک‌الطوایفی عصر قاجاریه شکلی از خودمختاری منطقه‌ای در جغرافیای سیاسی ایران مبتنی بر حوزه نفوذ ایلات و زمین‌داران شکل یافته بود و در این روزگار قوم‌گرایی به مثابه پدیداری فراطایفه‌ای در حاشیه نزاع‌های گفتمانی قرار داشت (Lashgari, 2024: 156). لیکن پس از ظهور حکومت پهلوی اول و با ارائه خوانش فراگیر از مفهوم ملت به مثابه پدیده‌ای فراگیر، پتانسیل ظهور کانون‌های اولیه ظهور مفهوم قومیت به مثابه پدیده‌ای سیاسی و در چارچوب غیریت سازی با پراکتیس ایجاد تجانس فرهنگی شکل یافت. از این‌رو تا پیش از این مقطع زمانی هیچ‌گاه مفهوم واگرایی سرزمینی در جغرافیای سیاسی ایران به مثابه پدیده‌ای ژئوکالچر ظهور نیافته بود. لیکن در پایان جنگ جهانی دوم و همزمان با اشغال ایران توسط

1. Deleuze

2. Guattari

3. Social Imaginary

متفقین و ضعف حکومت مرکزی، زمینه‌های ظهور گفتمان قوم‌گرایی از جمله در چارچوب فرقهٔ دموکرات آذربایجان عینیت یافت.

در خصوص چگونگی مفصل‌بندی مؤلفه‌های قلمروگستری حزب دموکرات آذربایجان در قلمروزدایی از حاکمیت حکومت مرکزی از این منطقه دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده است. اندیشمندان رئالیست معتقد بودند که ضعف حکومت مرکزی ایران در پایان جنگ جهانی دوم، زمینه را برای دخالت بیگانگان و قلمروخواهی آنها از طریق احزاب و گروه‌های وابسته فراهم کرد (Avery, 1990: 277). به گونه‌ای که در نظر آنها به‌ویژه در سدهٔ معاصر هرگاه حکومت مرکزی در ایران تضعیف شده، زمینه برای واگرایی احزاب و گروه‌های سیاسی به‌ویژه در فضای پیرامونی قلمرو سرزمینی ایران فراهم شده است. این دسته از احزاب و گروه‌ها با تبدیل قومیت و یا مذهب به امر سیاسی، حکومت مرکزی را ناتوان از پاسخگویی به مطالبات مناطق قومی- فرهنگی نامتجانس قلمداد می‌کردند. همچنین این دسته از مطالعات با اعتباردهی به عوامل برون‌متنی به‌ویژه مداخلهٔ قدرت‌های بزرگ از جمله بریتانیا و شوروی این قلمروخواهی قومیتی را پیامد ژئوپلیتیکی رقابت قدرت‌های بزرگ می‌دانند. ضمن اینکه چشم‌انداز کنشگری پهلوی دوم در چارچوب روابط حامی/ پیرو با اردوگاه سرمایه‌داری غرب سبب بروز واکنش‌های دگرساز در اتحاد جماهیر شوروی شد که از جمله مهم‌ترین آنها ظهور حزب دموکرات آذربایجان است. در این دسته از پژوهش‌ها، کنش ژئوپلیتیک حزب دموکرات در پرتو ساختار سلسله‌مراتبی نظام قدرت در مقیاس جهانی و به بیان بهتر در چارچوب رئالیسم ساختاری واکاوی می‌شود.

برخی دیگر از محققان این قلمروزدایی قومیت‌محور را تبلور عدم تثبیت دموکراسی در ایران و ناشی از استبداد پادشاهی توتالیتار پهلوی اول می‌دانند که کنشگری سیاسی مقابل آن در قالب یک غیریت‌سازی واگرایانه منطقه‌ای زمینه‌سازی کرد (Alavi, 1994: 25). در نظر آنان اوضاع نابسامان سیاسی ایران پس از اشغال توسط متفقین در جنگ جهانی دوم و از جمله برکناری پهلوی اول و جایگزینی پهلوی دوم با موافقت متفقین و استقرار دولت‌های کوتاه‌مدت و ظهور فضای باز سیاسی و انتشار مطبوعات آزاد از جمله عواملی بود که به واگرایی منطقه‌ای در ایران در این دوره دامن زد (Maghsoudi, 2001: 19). ضمن اینکه این دسته از محققان قلمروخواهی حزب دموکرات آذربایجان را ناشی از گفتمان ناسیونالیستی پهلوی اول در راستای احیای امپراتوری ایران باستان می‌دانستند که در آن به قومیت و زبان مناطق پیرامونی توجه نشده بود (Zowghi, 1989: 288).

این در حالی است که در چارچوب نظریهٔ دلوز و گتاری دورهٔ قلمروزدایی حزب دموکرات آذربایجان از ۱۲ شهریور ۱۳۲۴ تا ۲۱ آذر ۱۳۲۵ الگوی یکتاگونه‌ای از مفصل‌بندی ریزوم‌های^۱

اجتماعی- سیاسی را نمایان ساخت که تلفیق دو اندیشهٔ ایدئولوژی مارکسیستی و قومیت‌گرایی آذری را متجلی ساخت (Hasanov, 2011: 78). به بیان دیگر اگرچه در پایان جنگ جهانی دوم در ایران نارضایتی ناشی از فقر و بیکاری وجود داشت، لیکن این حزب با مفصل‌بندی^۱ مجموعه‌ای از ریزوم‌ها، خلاقیت نوینی جهت برساخت واگرایی سرزمینی از خود بروز داد. در این پژوهش کوشش شده ضمن بررسی جایگاه سوژگانی ریزوم‌های اجتماعی حزب دموکرات آذربایجان، چگونگی شکل‌یابی روابط میان این ریزوم‌ها در جهت از شکل افتادن قلمرومندی گفتمان ملی‌گرایی تمرکزگرا و دگردیسی آن در قالب قلمروزایی گفتمان «مارکسیستی- قومیتی» در سال‌های ۱۹۴۵ و ۱۹۴۶ در منطقهٔ آذربایجان ایران بررسی شود.

۲. روش تحقیق

تحقیق پیش رو به روش تحلیلی و با استناد به متون تاریخی و با انتخاب واحد تحلیل حزب دموکرات آذربایجان به چگونگی برساخت استعارهٔ واگرایی سرزمینی آذربایجان از ایران پرداخته است. در این زمینه در بخش نظری پژوهش مفهوم ریزوم در چارچوب نظریهٔ آژانس‌مان ژیل دلوز و فیلکس گتاری تعریف شده است. سپس با تلفیق این تعریف با عناصر نمادپردازی‌شده در یادگفت‌مان حزب دموکرات آذربایجان و تحلیل چگونگی روابط میان این مؤلفه‌ها، الگوی یکتاگونه و خلاقانه‌ای از تطبیق‌یابی عناصر قومیت و سرزمین در ذیل گفتمان این حزب بررسی شده است.

۳. مبانی نظری

۳.۱. ریزوم‌های اجتماعی و مفهوم‌شناسی قلمرو در چارچوب اندیشهٔ دلوز و گتاری

ریزوم به جنبش‌های سیاسی زیرزمینی اشاره دارد که در پی ساخت‌بندی اتصالی و تغییرات اشتدادی^۲ به‌منظور تغییر وضع موجود و ساختارشکنی از نظم غالب در راستای فراهم ساختن فضایی برای دیگران هستند. به بیان دیگر ریزوم در تفکر سیاسی- فرهنگی به جنبش‌هایی اشاره دارد که به شکل غیرسازماندهی شده و نامنظم با دیگر گروه‌ها و جنبش‌های معارض وارد فاز تعاملی/ اتصالی شده و با اتصالات ریزوماتیک خود به ایجاد اتحادی از نیروهای مخالف منجر می‌شود. به همین دلیل ریزوم قابلیت قلمروزدایی دارد و ضد تمرکز، نظم سلسله‌وار و ناظر بر نوعی حرکت وحدت‌گرای است (Hardt, 2014: 218). جنبش‌های قلمروزدایی ریزوماتیک تنها زمانی می‌توانند مونتازهای سیاسی- اجتماعی موردنظر خود را شکل دهند که بر پایهٔ عقلانیت جدید و هدفمند استوار شده باشند. به بیان دیگر از منظر هستی‌شناسی ظهور ایده‌ها ناشی از

1. Articulation

2. Intensity

موقعیت و ویژگی تاریخی ایده‌ها و چگونگی معنادهی آنها به مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها و نمادهایی است که جهت غیریت‌سازی با گفتمان حاکم به کار می‌رود (Lashgari, 2023: 134). بنابراین انگاره ریزوماتیک ضدتمرکز و نظم سلسله‌وار و ناظر بر نوعی حرکت «وحدت‌گریز» است که در صدد ساخت مفصل‌بندی جدید است.

دلوز و گتاری با بهره‌گیری از مفهوم «ریزوم» در گیاه‌شناسی، فلسفه ریزوماتیک را صورت‌بندی کردند. «ریزوماتیک»؛ مفهومی برآمده از نقد این دو فیلسوف به تفکر جزمی و استعلایی است که اندیشه را جایگزین اندیشیدن کرده است. این مفهوم با اشاره به شکل ظاهری درخت (تقریباً عمودی و رو به بالا) و ریزوم (افقی و دراز کشیده زیر سطح خاک) از دو نوع نحوه تفکر سخن می‌گوید: تفکر «ریزومی» و تفکر «درختی» که به کلیت از هم متفاوت‌اند. تفکر ریزومی، فضاها و ارتباطات افقی و چندگانه و همه‌جانبه را تداعی می‌کند، اما تفکر درختی با ارتباطات خطی و عمودی و گوش به فرمان سر و کار دارد. به تعبیر دلوز، درخت نماد «بودن» اما ریزوم نماد «شدن»، عطف و ربط است و هر تفکر ریزومی پایانش آغاز تفکر دیگری است و نمی‌توان برای آن آغاز یا پایانی قائل شد (Sutton & Jones, 2016: 23-27).

در پیکره و بدن سیاسی نیروهای فرادست یا استیلاگر که تلاش می‌کنند موازنه و وضعیت نیروها را به نفع حفظ وضع موجود و برتری خود حفظ کنند، «کنشگر» نامیده می‌شوند. در شرایط ظهور بحران و بی‌قراری در یک جامعه، پادگفتمانی که فضای استعاری آن توان بیشتری در بسیج اجتماعی دارد، قادر است مونتاژ و اتصال ریزوماتیک گروه‌های معارض و تبدیل آنها به «سوژه‌های سیاسی اشتدادی» را ایجاد کند. به بیان دیگر سوژگی سیاسی اشتدادی توسط نیروهای اجتماعی معارض و در راستای نیل به تغییر وضع موجود بر مبنای هم‌افزایی ناشی از همبودی^۱ گروه‌های مخالف و در راستای براندازی نظم قبلی و تحقق گفتمان مورد انتظارشان عمل می‌کند. اگر نیروهای گوناگون در قالب مونتاژی از همسانی‌های مختلف به مثابه «پیوندهای ریزوماتیک» معطوف به یک طرح ایجابی از «همبودگی» صرف به «همبستگی» برسند، از «توان» تغییر برای رویارویی با نیروهای فرادست برخوردار می‌شوند. این نیروهای ریزوماتیک به دنبال شالوده‌شکنی از نظام و تلاش برای تحقق فضای ایجابی منبعث از پادگفتمان^۲ مورد انتظارشان هستند. در واقع زیست جنبش، شورش و خیزشی است علیه زیست سیاست مسلط و واکنشی ناظر بر چالش‌های موجود و خواسته‌های تحقق‌نیافته که خود را در قالب یک «سوژگی جمعی» نشان می‌دهد (Tajik, 2019: 192).

1. Co-Existence
2. Anti-discourse

دلوز و گتاری در چارچوب انگاره بدن بدون اندام^۱ به دنبال فراهم‌سازی ساختاری برای ظهور پادگفتمان‌های منبعث از اتصالات و مونتاژهای ریزوماتیک لیکن اشتدادی از رهگذر تغییرات فازی منبعث از این اتصالات هستند (Deleuze, 2017: 16-17). هرگاه چنین پادگفتمانی با مفصل‌بندی میان سوژه‌های اجتماعی از قوه به فعل درآید، الگوی نوینی از حکمرانی آغاز می‌شود که نه یک تکرار تاریخی، بلکه نوعی خلاقیت و شدن (صیوروت) را در بردارد (Smith & Protevi, 2015: 39-40). بنابراین امر اشتدادی با «رویارویی» ارتباط دارد؛ رویارویی با امر بیرونی، اما نه به‌منظور حل شدن در یک جزء، بلکه برای بیشینه‌سازی خود نیروها در راستای خلق «تغییرات فازی» که طی آن نظام، تقارن و تثبیت خود را به دلیل شکل‌گیری یک پیکره سیاسی- اجتماعی جدید از دست می‌دهد و نیروهای سیاسی- اجتماعی جدید کل پیکره سیاسی- اجتماعی بافتار هدف را وارد الگوی خاصی از تغییر و حرکت می‌کنند (Legg, 2011:130).

از نگاه دلوز و گتاری قلمرو متشکل از دولت، سرزمین و مردم متأثر از تحولات اجتماعی و جابه‌جایی گفتمان‌ها در مقاطع مختلف تاریخی دچار تحول هویتی می‌شود و در چارچوب مفصل‌بندی مجموعه‌ای از زیست‌جنبش‌های اجتماعی معنا و مشروعیت می‌یابد. بر این مبنا بر ساخت مفهومی قلمرو، حاصل برابند رابطه مجموعه‌ای از نیروهای اجتماعی است که عناصر هویتی قلمرو را از گذشته تاریخی استخراج کرده و در جغرافیای تاریخی خود آنها را صورت‌بندی می‌کنند (Smith, 2004: 69). بنابراین قلمرو به مثابه یک بدن در زمینه اجتماعی خود حامل مجموعه‌ای از گفتمان‌های مختلفی است که جهت بالفعل شدن با یکدیگر رقابت می‌کنند. در نهایت از خلال این مواجهه یکی از آنها بر رقبا چیره می‌شود و معناداری قلمرو را تثبیت می‌کند. قلمرو بدون وجود تفسیری خاص از فضا شکل نمی‌یابد و نظر به زایش نامتناهی تفاسیر انسانی از الگوی ساماندهی فضا، به این اعتبار هرگز «قلمرو» پدیده‌ای «پایان‌یافته» نیست (Deleuze, 2024: 30). در این زمینه توان و قدرت یک پادگفتمان سیاسی ناشی از پیوند خلاقانه زیست‌جنبش‌هایی است که در پی ساخت‌بندی اتصالی و تغییرات اشتدادی به‌منظور تغییر وضع موجود و ساختارشکنی از نظم غالباند (Herb, 2007: 34). قلمرو سوژه‌ای نیست که مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها در نظام طبیعی سبب وقوع آن شده باشد، بلکه پدیداری کاملاً بی‌بدیل است که حاصل ایجاد تغییرات و صیوروت در الگوی مفصل‌بندی مفهومی قلمرو پیشینی است (Deleuze & Guattari, 1987: 508). در این دیدگاه الگوی ساماندهی و مدیریت قلمرو پدیده‌ای خلاقانه، ابتکاری و غیرقابل تعمیم قلمداد شده و می‌بایست به‌جای تمرکز بر دستیابی به فهم مشترک از چگونگی بر ساخت قلمرو، بر گسست‌ها تأکید کرد و الگوهای مفصل‌بندی و غیریت‌سازی قلمروهای مکانی- فضایی را تفسیر کرد.

جدول ۱. مؤلفه‌های بنیادین رهیافت اژانس‌مان «دلوز» و «گتاری»

مؤلفه‌های کلیدی	مفهوم‌شناسی	کارکرد
ریزوم	جنبش‌های سیاسی زیرزمینی، غیرسازماندهی‌شده، اتصال‌گرا، تغییرآفرین	نماد عدم تمرکز، انعطاف‌پذیری، توانایی تغییر ساختار
قلمرو	حوزه جغرافیایی و اجتماعی با هویت مشخص	نتیجه تعامل نیروهای اجتماعی، پویا و در حال تغییر
قلمروزایی	فرایند ساخت و تثبیت هویت یک قلمرو	ایجاد مرزها، نمادها، قوانین، گفتمان غالب
قلمروزدایی	فرایند چالش و تغییر هویت یک قلمرو	فعالیت‌های جنبش‌های ریزوماتیک، ایجاد پادگفتمان
کنشگر	نیرویی که در جهت تغییر وضعیت موجود عمل می‌کند	اغلب به‌صورت گروه‌های معارض و جنبش‌های اجتماعی ظاهر می‌شود.
سوژه سیاسی اشتدادی	سوژه‌ای که در چالش با قدرت حاکم شکل می‌گیرد	از طریق اتصالات ریزوماتیک و ایجاد مونتاژهای سیاسی شکل می‌گیرد
بدن بدون اندام	ساختاری برای ظهور پادگفتمان‌ها	فضایی برای ایجاد تغییرات فازی و خلق هویت‌های جدید

فرایند شکل‌گیری قلمروزایی و قلمروزدایی به‌طور اجتناب‌ناپذیری در هر زمینه اجتماعی دارای فلسفه درون‌ماندگار و خلاقانه است (Deleuze & Guattari, 1994: 67). از این رو آفرینش خلاقانه مفهوم قلمرو و نسبت‌مندی خاص قلمروزایی و قلمروزدایی منوط به آن است که ذاتیت این مفهوم مردود شمرده شود. به بیان دیگر آنچه هویت قلمرو را شکل می‌دهد، الگوی روابط میان ریزوم‌های سازنده یک قلمرو و نه سرشت خود آنهاست و نمی‌بایست آن را با واحدهای سیاسی- اداری از پیش موجود برابر دانست (Agnew, 2003: 605). در این دیدگاه خط‌دار شدن فضا، شکلی از «قلمروزایی» و خلق معنا در فضای اجتماعی از طریق قالب‌بندی روابط، ایجاد تمایز، کدگذاری و همسان‌سازی یا یکنواخت‌سازی مؤلفه‌های درونی فضا است که از طریق قوانین، نمادها و شعارها تحقق می‌پذیرد.

۲.۳. زمینه‌های تاریخی ظهور حزب دموکرات آذربایجان

طرح تأسیس حزب دموکرات آذربایجان از سوی فردی به نام میرجعفر باقروف، دبیر حزب کمونیست آذربایجان شوروی و پس از مشورت با استالین و تأیید مسکو با همکاری فردی به نام سیدجعفر جوادزاده معروف به پیشه‌وری شکل گرفت (Tabari, 1987: 66-67). این در حالی است که ایده الحاق آذربایجان به قفقاز نخستین بار در سال ۱۹۱۸ در زمان شکل‌گیری یک حکومت نیمه‌مستقل موسوم به «مساوات» به رهبری رسول‌زاده ظهور یافت. همزمان با پایان جنگ جهانی اول و با تجزیه امپراتوری عثمانی گروهی از سیاستمداران مناطق مسلمان‌نشین قفقاز مشتمل بر آران و شروان با نام جمهوری آذربایجان مستقل اعلام استقلال کردند (Bayat, 2008: 76). با گسترش قلمروخواهی ارتش سرخ شوروی در سال ۱۹۲۰ به‌تدریج مناطق نیمه‌مستقل قفقاز و از جمله آذربایجان تحت حاکمیت اتحاد جماهیر شوروی قرار گرفتند و ایده شکل‌گیری آذربایجان بزرگ به محاق رفت (AlaMuti, 1991: 113). در خلال جنگ جهانی دوم و نظر به اشغال ایران توسط متفقین و قرارگیری آذربایجان در حوزه نفوذ ارتش سرخ شوروی قلمروخواهی حزب دموکرات آذربایجان در پیوند آشکار با ایدئولوژی مارکسیسم قرار گرفت و درصدد برآمد توده‌های مردم را در چارچوب شعارها و اهداف خود بسیج کند (Hasanov, 2005: 8). حکومت شوروی نیز تلاش کرد از طریق حمایت از این حزب حکومت ایران را بیش از پیش در مسیر سیاست‌های ژئوپلیتیک خود به کار گیرد.

این حزب با تسلط بر منطقه آذربایجان در سال ۱۹۴۵ اقدام به تشکیل دولت مستقل، تعیین وزرا و انتخاب پیشه‌وری به‌عنوان نخست‌وزیر آذربایجان کرد. پیشه‌وری برای تشکیل حزب دموکرات با مقامات شوروی از جمله میرجعفر باقراف رهبر حزب کمونیست آذربایجان شوروی مذاکره و در هماهنگی با مقامات شوروی تشکیل حزب دموکرات را اعلام کرد. همین اقدام به دریافت سلاح از شوروی و توزیع آن میان مردم، اقدام جهت تدوین قانون اساسی جداگانه و محدود ساختن قوای شهربانی و ژاندارمری کرد (Sadri & Nikbakht, 2007: 58-59). در مطالبات حزب دموکرات آذربایجان خودمختاری سیاسی-اداری آذربایجان، رسمیت یافتن و تدریس زبان ترکی، عدم پرداخت مالیات به دولت مرکزی و صرف درآمدها و عواید حاصل از مالیات در منطقه آذربایجان و تشکیل انجمن‌های ایالتی و ولایتی مورد توجه قرار گرفته بود. در نهایت با تلاش دیپلماتیک ایران و پس از امضای قرارداد نفتی با شوروی نیروهای ارتش از آذربایجان خارج و گستره حاکمیت حزب دموکرات آذربایجان رو به افول نهاد و در دسامبر ۱۹۴۶ با ورود ارتش ایران این حزب فروپاشید (Bayat, 2000: 65).

۴. یافته‌های تحقیق

۴.۱. هم‌ارزی مؤلفه قومیت و ایدئولوژی مارکسیسم در قلمروزایی حزب دموکرات

تلفیق جریان فکری پان‌ترکیسم و کمونیسم در قالب قلمروزایی آذربایجان بزرگ نیازمند مشروعیت‌زایی برای هم‌ارزی دو مؤلفه قومیت‌گرایی و دستیابی به جامعه بی‌طبقه مارکسیستی بود که در خارج از گفتمان حزب دموکرات قابلیت تجمع و قلمروزایی نداشت. در واقع کاربرد کلمه ملت آذربایجان و پافشاری بر رسمیت یافتن زبان ترکی در مکاتبات اداری و نظام آموزشی این منطقه از همان ابتدا در تناقض با مؤلفه‌های ایدئولوژی کمونیسم بود، چراکه کمونیسم ذاتاً، با ارجحیت‌دهی به مرزهای قومیتی مخالف بود و آن را توطئه سرمایه‌داری جهت مشغولیت طبقه پرولتاریا به تمایزگزینی بین خود می‌دانست. از این‌رو حزب دموکرات درصدد بود در چارچوب ایدئولوژی خود آزادسازی آذربایجان بزرگ را مقدمه‌ای بر رهایی طبقه فرودست منطقه از سرمایه‌داری دولت‌سالار حکومت پهلوی بازنمایی کند (Tabari, 1987: 66).

در چارچوب این ریزوم حمایت از خودمختاری و ارجحیت به تحرکات واگرایانه زمینه‌ساز دستیابی طبقه پرولتاریا در آذربایجان به حقوق خود تفسیر می‌شد که در نهایت قلمروگستری این ایده می‌توانست کل فضای سرزمینی ایران را در ذیل کمونیسم قرار دهد. بنابراین در چارچوب این ریزوم اتخاذ سیاست «پان ترکیستی» مبتنی بر عقلانیت انقلابی چپ، موجب قلمروگستری فرهنگ بومی- محلی می‌شود و سرمنشأ آزادی توده‌های مردم از استعمار سرمایه‌داری را فراهم می‌آورد (Farzad, 2007: 65). در نظر شارحان این مؤلفه از آنجایی که در جامعه ایران طبقه سرمایه‌داری و پرولتاریا شبیه به اروپا وجود ندارد، بنابراین مسیر تکامل دسترسی به سوسیالیسم از طریق احراز بار سیاسی مؤلفه‌های قومی- منطقه‌ای در بستر آرمان‌خواهی جامعه بی‌طبقه قابل دستیابی خواهد بود (Rasoulzadeh, 2008: 26). به بیان دیگر در این ریزوم، جامعه ایران در مسیر تکامل خود در براندازی توأمان فئودالیسم و پادشاهی توتالیتار در نظر گرفته می‌شد که در نهایت قادر به تشکیل جامعه بی‌طبقه مارکسیستی خواهد بود. از سوی دیگر در این مقطع زمانی ۸۰ درصد اراضی قابل کشت در آذربایجان متعلق به بزرگ مالکان و ۱۲ درصد مربوط به خالصجات دولتی و ۸ درصد نیز در اختیار خرده‌مالکان بود (Atabaki, 1997: 160). شارحان این حزب با برجسته‌سازی اجحاف فئودال‌های منطقه و قوای دولتی بر طبقات فرودست، درصدد برآمدند ایده الغای نظام ارباب- رعیتی و تقسیم اراضی میان زارعان را مطرح کنند و هرچه بیشتر حمایت توده‌های مردم آذربایجان از خود را به‌دست آورند و قلمروزایی حزب دموکرات را جهت دستیابی به جامعه بی‌طبقه مارکسیستی مشروعیت بخشند.

همچنین با اینکه در این مقطع زمانی مذهب بر تجربه زیسته مردم آذربایجان مسلط بود، لیکن نظر به معارضة ایدئولوژی کمونیسم با مذهب، حزب دموکرات کوشش کرد با تلفیق دو

مؤلفه قومیت با ایدئولوژی چپ با مؤلفه مذهب غیریت‌سازی کرده و نقش آن را در ایجاد تحرک اجتماعی در میان مردم منطقه کم‌اثر سازد. در الگوی قلمروزایی دلوژ و گتاری نیز بخشی از ویژگی‌های اجتماعی به امر سیاسی تبدیل می‌شود و دلالت بیشتری می‌یابد و در عوض برخی مؤلفه‌ها نیز در حالت تعلیق قرار گرفته و یا حتی مورد غیریت‌سازی قرار می‌گیرند. در این زمینه در واگرایی سرزمینی حزب دموکرات آذربایجان، زبان و قومیت به دال مرکزی^۱ بسیج اجتماعی جهت دستیابی به هدف واگرایی تبدیل شد و عنصر مذهب در این مقطع زمانی مورد تعلیق قرار گرفت.

۲.۴. غیریت‌سازی قومیت آذری در برابر ناسیونالیسم بر ساخت یافته در عصر پهلوی

در عصر پهلوی جهت وحدت‌آفرینی و تحقق یگانگی میان هویت‌های ایلی، طایفه‌ای و منطقه‌ای، مفصل‌بندی گفتمانی جدیدی ساماندهی شد که یکی از عناصر اصلی آن اتکا به خوانش فراگیر از تاریخ ایران باستان جهت ساخت هویت ملی بود (Abdi, 2001: 55). به بیان دیگر گفتمان اعتباردهی به تاریخ ایران باستان، درصدد برانگیختن انگیزه‌های میهن‌خواهی در نزد طوایف و اقوام مختلف و فراهم‌سازی مشروعیت لازم جهت فرمانبردار کردن رهبران سیاسی ایلات و طوایف بود. طبقه حاکم بر خلاف دوره قاجار ساخت فضایی-اجتماعی خاصی را به وجود آورده بود که بنیان آن بر سرکوب نیروهای مرکزگرای قومی مبتنی بود. ضمن اینکه سرمایه‌داری دولتی این دوره و مناسبات آن ساخت فضایی مرکز-پیرامونی را در جغرافیای سیاسی ایران تحکیم می‌کرد. در نتیجه حاکمیت درصدد بود در پیوند با باستان‌گرایی تاریخی و رجوع به یک گذشته طلایی از دست‌رفته تناقضات موجود در ساخت هویت ملی را برطرف سازد.

این خوانش تبارشناسانه لزوم الگوپذیری هویت ملی ایرانیان از سازمان اجتماعی ایران باستان را در اولویت قرار داد. به‌ویژه از آنجایی که حکومت رضاشاه منبعث از طبقه و یا نهاد اجتماعی استواری نبود، در نتیجه به موازات کوشش برای نوسازی اداری، نیازمند رجوع به عناصر تاریخی بود که قادر باشد مبانی لازم را برای ایجاد مشروعیت سیاسی فراهم آورد و رجوع به گذشته ایران باستان این هدف را محقق می‌ساخت (Keddie, 2011: 168-169). از این‌رو کارکرد حکومت در ایران باستان به‌گونه‌ای بازنمایی می‌شد که ذهنیت عمومی را به‌سوی وحدت‌انگاری به‌دلیل وجود زیستگاه مشترک در میانه تنوع اقوام رهنمون می‌ساخت و بازگشت به اهمیت سرزمینی که «فوق‌العاده انگاشته می‌شد»، به‌مثابه عنصر اصلی شکل‌گیری هویت ملی تبلور پیدا کرد.

این در حالی بود که در ایدئولوژی حزب دموکرات آذربایجان غیریت‌سازی با ناسیونالیسم پهلوی اول در چارچوب نقد و اسطوره‌پنداری تاریخ ایران باستان توسعه یافت. به‌طوری‌که درصدد برآمد با استناد به شواهد و متون، سیر تکوین تاریخ آذربایجان را متفاوت از تاریخ ایران باستان تفسیر کند. بنابراین با اینکه خودمختاری منطقه‌ای در الگوی حکمرانی ملوک‌الطوایفی عصر قاجاریه نیز سابقه داشت و اجرا می‌شد، لیکن در زیست‌جنبش قومیت‌گرایی حزب دموکرات برای نخستین بار معنای جدیدی در قالب مؤلفه قومیت به‌مثابه امر سیاسی آن افزوده شد که پیاز آن مسبوق به سابقه نبود. به‌زعم آنان ایران کشوری چندملیتی انگاشته می‌شد که در آن همه اقلیت‌ها تحت انقیاد ناسیونالیسم غیرانتخابی پهلوی قرار گرفته بودند. به همین دلیل استقلال ناحیه‌ای اقوام ایرانی قادر بود امکان قلمروزدایی از ایدئولوژی ناسیونالیستی حکومت پهلوی را فراهم سازد.

این حزب در بدو تأسیس در چارچوب قانون اساسی مشروطه خواستار تفویض کامل اختیار به مناطق و استان‌ها و تشکیل انجمن‌های ایالتی و ولایتی مطابق قانون اساسی مشروطه بود. از جمله خواستار افزایش تعداد نمایندگان آذربایجان در مجلس از ۲۰ نفر به یک‌سوم نمایندگان و درخواست هزینه‌کرد نیمی از مالیات‌های این منطقه در خود منطقه بود (Jami, 1998: 257). لیکن به‌تدریج با عدم پذیرش خواسته‌های این حزب توسط حکومت مرکزی، درخواست استقلال از حاکمیت سرزمینی ایران بر اساس قومیت را مطرح کرد و با توزیع سلاح میان فرودستان شهری و روستایی آنها را در برابر حکومت مرکزی مسلح ساخت. از این مقطع زمانی این حزب با نمادپردازی از اقوام آذری به‌مثابه یک ملت، خواستار گذار به مرحله دولت-ملت در منطقه آذربایجان می‌شود و مخالفان این ایده از جمله روشنفکران و مورخان طرفدار حکومت مرکزی را «مرتجع و دشمن خلق» خطاب می‌کرد (Mohammadi, 2013: 56). از این‌رو به‌تدریج با افزایش تعارض با حکومت مرکزی و به‌ویژه با محوریت یافتن زبان فارسی در برساخت هویت ملی، ابتکار بسیج توده‌های اقوام آذری در جهت تحقق آرمان مارکسیستی و در شکلواری استقلال اقوام آذری مورد تأکید قرار گرفت. آنها درصدد بودند با گرت‌برداری از تفکرات حزب مساوات و با اتکا به اندیشه سیاسی «پان‌ترکیسم» گسست زبانی- قومی را در برساخت قلمرو آذربایجان فعال کنند (Kasravi, 2007: 25).

در این زمینه شارحان ایدئولوژیک حزب دموکرات آذربایجان با همراهی پاره‌ای از مورخان در شوروی اعلام کردند که آذربایجان هیچ‌گاه بخشی از قلمرو تاریخی ایران نبوده و اجداد تاریخی اقوام آذری، مادها بودند که در دوره باستان نیز بزرگ‌ترین رقیب حکومت پارس‌ها در ایران بوده‌اند (Bayani, 1996: 521). رهبران این حزب اقوام منطقه را از بدو مدنیت در ایران مجزا از مردم ایران‌زمین بازنمایی کرده و در آثار خود آذربایجان را دارای تاریخ مستقل قلمداد

می‌کردند و قومیت و ملیت آذربایجان را به‌طور اساسی از ملت فارس در ایران متفاوت می‌دانستند و پیشینه آزادی‌خواهی و استقلال‌طلبی این منطقه را دارای قدمت طولانی تفسیر می‌کردند. از این‌رو حزب دموکرات در مطبوعات وابسته به خود، قهرمانان ایران باستان از جمله کوروش و داریوش را که مورد تمجید حکومت پهلوی قرار داشتند، به‌عنوان ضدمردمی‌ترین رهبرانی معرفی می‌کردند که از جمله به ملت آذربایجان ستروا داشته و آنها را به استعمار خود درآورده‌اند.

از سوی دیگر با اینکه برای نخستین بار واژگان آذربایجان شمالی و جنوبی توسط رهبران حزب مساوات در سال ۱۹۱۸ به‌کار گرفته شده بود، لیکن رهبران و شارحان حزب دموکرات نیز این دوگانه‌انگاری و ادعای عدم قرابت تاریخ و نژاد منطقه آذربایجان با ایرانیان برجسته ساختن (Reza, 2002: 14-16). این ریزوم به‌دنبال القای وجود یک سنت تاریخی مشترک میان اقوام آذربایجان شمالی و جنوبی و کوشش در جهت پایان دادن به حسرت جدایی از طریق ترویج ایده الحاق آذربایجان ایران به شوروی بود. شارحان این حزب، اتحاد دوباره آذربایجان شمالی و جنوبی ذیل حاکمیت شوروی را به زیست‌جنبشی جهت‌رهایی این منطقه از سیاست استیلاگرایانه ایران معرفی می‌کردند. همچنین این حزب کوشش کرد طی دوران حاکمیت خود بر آذربایجان از طریق نمادپردازی‌های هویتی نظیر انتشار اسکناس مرزهای سیاسی-اقتصادی میان آذربایجان با بقیه مردم ایران را پررنگ سازد و از این نماد در جهت تثبیت هویت مستقل آذربایجان استفاده کند. حتی رهبران سیاسی آذربایجان در مشروطه از جمله ستارخان و باقرخان به‌مثابه رهبران معنوی حزب دموکرات معرفی شدند و نقش‌آفرینی ملی آنها در عصر مشروطه در چارچوب نیات پان‌ترکیستی تفسیر شد.

مطابق نظریه دلوز و گتاری دال مرکزی هر گفتمانی در عین یکتاگونگی و منحصربه‌فردی انباشته از تمایزگزینی از دیگری است. به‌طوری‌که تک‌گویی دال مرکزی نیز بالذات دارای ماهیت گفت‌وگویی و دگرسازی است. در چارچوب این ریزوم ناسیونالیسم شکل‌یافته در عصر پهلوی درصدد اهمیت‌دهی به ابنیه تاریخی، نامگذاری بسیاری از اماکن و نمادهای عمومی بر اساس فرهنگ ایران باستان و درج نمادهای پادشاهی ایران باستان در ابنیه این دوره بود تا از این طریق قادر باشد ترویج حس هویت مشترک ایرانی را در پرتو سلطنت متمرکز پهلوی فراهم سازد (Bashereyeh, 2004: 17). درحالی‌که حزب دموکرات درصدد دگراندیشی پان‌ترکیسم نسبت گفتمان ناسیونالیستی پهلوی بود و کوشش کرد تا نمادهای قومی نظیر زبان را به ابزاری جهت قلمروسازی تبدیل کند. به‌ویژه نقش‌آفرینی زیست‌جنش احیای «زبان قومی» جهت قلمروزدایی از تداوم حیات «زبان معیار» از جمله ریزوم‌های بود که در جهت بسیج اجتماعی اقوام آذری در برابر حکومت مرکزی به‌کار گرفته شد.

۳.۴. زیست‌جنش ایجاد فدرالیسم ناحیه‌ای در برابر حکمرانی متمرکز

این گفتمان کوشش کرد تا با برساخت احساس محرومیت مناطق پیرامونی در برابر برخورداری مناطق مرکزی ایران، توسعه‌نیافتگی مناطق پیرامونی ایران از جمله آذربایجان را پیامدی از عملکرد حکمرانی متمرکز پهلوی قلمداد کند. در واقع پادگفتمان حزب دموکرات درصدد بود از طریق استعاره‌سازی^۱ پیشرفت منطقه آذربایجان ذیل دستیابی به خودمختاری، امکان عمومیت‌یابی این گفتمان و شکل‌دهی به زنجیره هم‌ارزی میان توده‌های مردم را در جهت تحقق این هدف بسیج کند. در نظر آنها نجات آذربایجان و سپس ایران در گرو ایجاد فدرالیسم منطقه‌ای بود که جایگزین گفتمان ناسیونالیسم تمرکزگرای پهلوی شود و اقتدار منطقه‌ای حکمرانان وابسته به حکومت مرکزی را برچیند و وفاداری به آرمان جامعه بی‌طبقه آذری را جایگزین وفاداری به حکومت مرکزی سازد (Cottam, 1999: 23). بنابراین بازنمایی نابرابری منطقه‌ای بین مرکز و پیرامون به توسعه ریزوم درخواست خودمختاری ناحیه‌ای کمک کرد.

از سوی دیگر تا پیش از پهلوی اول منطقه آذربایجان از منظر ژئواکونومیک یکی از مهم‌ترین دروازه‌های تجاری ایران با اروپا و روسیه به‌شمار می‌رفت. لیکن در عصر پهلوی اول با گسترش صنایع نفت و همچنین توسعه بنادر جنوبی ایران در خلیج فارس به‌تدریج دروازه تجارت ایران به ژرفای جنوبی ایران انتقال یافت و این مسئله نیز در گسترش فقر و بیکاری در میان کارگران و طبقه محروم مؤثر واقع شد و آنها را بیش از پیش در خدمت ایدئولوژی حزب دموکرات قرار داد. مطابق دیدگاه دلوژ و گتاری در دوره‌های گذار تاریخی، یک پادگفتمان در چارچوب خوانش خود کوشش می‌کند که علل ناکامی‌ها را نتیجه عملکرد گفتمان حاکم تفسیر کند و زمینه را برای ایجاد خشم و نفرت در میان توده‌ها نسبت به این گفتمان رقیب برانگیزد. شارحان این تحول گفتمانی برای تسکین این پریشانی، درصدد ترویج نیاز به ظهور یک خودمختاری اداری-سیاسی مناطق پیرامونی بودند و استحاله نظام متمرکز پادشاهی را مهم‌ترین اقدام اشتدادی در جهت دستیابی به عدالت و توسعه متوازن منطقه‌ای در ایران به‌شمار می‌آوردند. در نظر آنها تفویض اختیارات سیاسی-اداری به مناطق و اعطای خودمختاری به آنها در تجارب کشورهای همچون آمریکا، شوروی، آلمان و سوئیس در دستیابی به توسعه مؤثر واقع شده است. به‌طوری‌که آگاهی اهالی و ساکنان هر منطقه از نیازهای خود در مقایسه با نظام مدیریت سیاسی متمرکز بهتر می‌تواند زمینه‌های استقرار الگوی بهینه حکمرانی را فراهم سازد. آنها در مدت یک سال تسلط خود بر منطقه آذربایجان کوشیدند با انجام برخی اقدامات مقطعی در جهت بهبود شرایط اقتصادی به‌ویژه در شهر تبریز این ایده را تقویت کنند. با توجه به اینکه ایران در این روزگار دچار کمبود ارزاق عمومی بود، این حزب کوشید از طریق واردات این کالاها

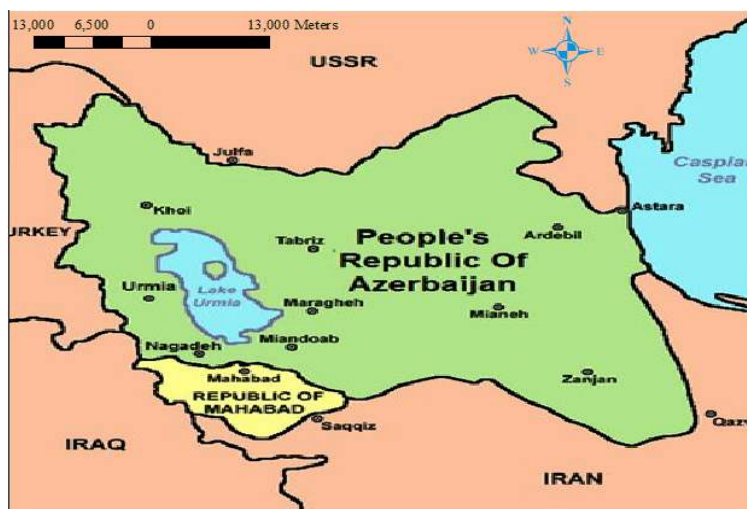
1. Metaphoric

از شوروی خود را در مدیریت کالاهای اساسی مردم منطقه موفق جلوه دهد. اقدامات تنبیهی علیه گران‌فروشان، جمع‌آوری متکدیان و امحای سگ‌های ولگرد از دیگر تصمیمات حکومت خودمختار آذربایجان بود. همچنین در این مقطع زمانی نمایشگاه عکس دائمی در تبریز ترتیب داده شد که درصدد بود به مردم تبریز نشان دهد که مردم آذربایجان شمالی در ذیل حاکمیت شوروی در وضعیت اقتصادی- اجتماعی مناسبی به سر می‌برند و در صورت الحاق، آذربایجان ایران نیز سرنوشت مشابهی خواهد داشت (Aminzadeh, 2010: 14).

مبتنی بر انگاره قلمروزایی دلوز و گتاری در شرایط بحران و بی‌قراری در یک جامعه، پادگفتمانی بهتر می‌تواند قلمروزایی کند که فضای استعاری آن در کانالیزه کردن انرژی جنبشی توده مردم در پرتو «یک قلمرو ایجابی» جدید و اتصال ریزوماتیک گروه‌های معارض و تبدیل آنها به سوژه سیاسی اشتدادی بهتر عمل کند. در این زمینه گفتمان حزب دموکرات آذربایجان درصدد برآمد طی یک پراکتیس عملگرا، حامیان ناسیونالیسم ایران باستان را که بعضاً زبان ترکی را میراث حمله مغول به ایران می‌دانستند، به‌مثابه بخش مهمی از نیروهای مرکزگرای، از مدار قلمرورداری خارج سازد و با ایجاد خودمختاری و سپس درخواست استقلال ناحیه‌ای حاکمیت اقوام آذری را عینیت بخشد (Ahmadi, 2000: 302).

۴.۴. همگرایی ژئوپلیتیکی حزب دموکرات آذربایجان با اتحاد جماهیر شوروی

یکی از ریزوم‌های اصلی حزب دموکرات به تأسی از حکومت کمونیستی شوروی، قلمروزدایی و ممانعت از نفوذ بریتانیا و ایالات متحده در ایران و به‌ویژه جلوگیری از قرابت آنها به مرزهای جنوبی شوروی بود. پس از تسلط ارتش سرخ شوروی بر قفقاز، قلمروخواهی پان‌ترکیسم در منطقه با ایدئولوژی کمونیسم پیوند خورد و در قالب حزب دموکرات آذربایجان ظهور یافت. اگرچه مجاورت مرزی و امتداد گسترده حضور اقوام آذری در قلمرو اتحاد جماهیر شوروی سبب می‌شد قلمروزایی حزب دموکرات با سهولت بیشتری از سوی حاکمان اتحاد جماهیر شوروی مورد حمایت قرار گیرد، لیکن در ایدئولوژی حزب دموکرات، اتحاد جماهیر شوروی به‌مثابه تنها حاکمیت طرفدار حق حاکمیت طبقات فرودست جامعه معرفی می‌شد که در برابر امپریالیسم سرمایه‌داری ایستاده است. ضمن اینکه حزب دموکرات آذربایجان، مشروطه‌طلبان و حکومت پهلوی را به یاری جستن از دولت بریتانیا جهت کسب قدرت و تثبیت و تقویت حکمرانی متمرکز متهم می‌کرد. حکومت پهلوی نیز به‌طور متقابل این حزب را ساخته و پرداخته حکومت شوروی و حاصل زیاده‌طلبی این کشور در انتهای جنگ جهانی دوم می‌دانست.



شکل ۱. مجاورت سرزمینی حزب دموکرات آذربایجان با اتحاد جماهیر شوروی

در نتیجه بر خلاف برخی پژوهش‌ها که بدون در نظر گرفتن چگونگی احراز بار معنایی عناصر جغرافیایی میان ایران و شوروی صرفاً این واگرایی سرزمینی را به زیاده‌طلبی سرزمینی شوروی مرتبط دانسته و آن را در سطح مناسبات دیپلماتیک و کنش‌ورزی تصمیم‌گیران محدود کرده‌اند، لیکن در دیدگاه حزب دموکرات قلمروزیایی و مواجهه با امپریالیسم سرمایه‌داری با کمک گرفتن از اتحاد جماهیر شوروی پدیداری نکوهیده نبود. در این ریزوم شوروی به مثابه کشوری بازنمایی می‌شد که درصدد بود منابع و ثروت ملل محروم را از تسلط استعمارگران غربی خارج سازد (Cottam et al., 2000: 56) و به‌طور متقابل واگرایی این حزب از سوی آمریکا و بریتانیا شناسایی نشد.

تا این مقطع زمانی علی‌رغم تسلط پررنگ بریتانیا و آمریکا بر منابع نفت خاورمیانه، لیکن شوروی فاقد هر نوع سهمی در منابع نفتی خاورمیانه بود. با این حال در خلال جنگ جهانی دوم و در اکتبر ۱۹۴۱ شرکت‌های آمریکایی و بریتانیایی درخواست‌های افزون‌تری را جهت دسترسی به منابع نفت ایران در جنوب مطرح کردند (Khalili et al., 2013: 163). در همین زمان شوروی نیز درصدد برآمد تا با کسب امتیاز بهره‌برداری از منابع دریای خزر به موازنه ژئوپلیتیک با قدرت‌های سرمایه‌داری بپردازد. از این‌رو همراهی این حزب با اتحاد جماهیر شوروی در کسب امتیاز نفت شمال از دولت مرکزی ایران در راستای ایجاد موازنه با دولت بریتانیا محسوب می‌شد که بر منابع نفت جنوب ایران تسلط داشت (Nasehi, 2006: 106) و در این همذات‌پنداری

ژئوپلیتیک اذعان می‌شد که اگر نفت جنوب ایران در اختیار بریتانیا قرار دارد، نفت شمال ایران نیز می‌بایست در اختیار شوروی باشد.

در این مقطع زمانی روس‌ها نیز از حمل مازاد غلهٔ آذربایجان که یکی از حاصلخیزترین مناطق ایران برای کشت غله بود، به سایر مناطق کشو جلوگیری کردند و مدعی بودند که در این مناطق مازاد غله وجود ندارد. همچنین منع صادرات خواربار از این مناطق به سایر مناطق کشور و همچنین ایجاد محدودیت جهت سفر به این مناطق سبب شد که این مناطق هرچه بیشتر از سایر مناطق مجزا شود. در طول حضور نیروهای شوروی در ایران گمرکات مرزهای شمالی عملاً برداشته شده بود و مرزهای ایران به روی اتباع شوروی کاملاً باز بود و نقل و انتقال کالا و مسافر دور از نظارت حاکمیت دولت مرکزی ایران بدون تشریفات گمرکی صورت می‌گرفت (Amini, 2007: 95).

در این زمینه مشروعیت‌دهی به همکاری تنگاتنگ این حزب با شوروی به‌مثابه تنها حکومت جهانی طرفدار توده‌های محروم مورد ستایش قرار گرفت. بنابراین این زیست‌جنش بر خلاف نظرهایی که بحران‌های قومی و واگرایی ظهوریافته در آذربایجان را متأثر از سیاست‌های ژئوپلیتیکی شوروی می‌دانستند (Abdi et al., 2020: 148) به‌دنبال تأویل رهایی ثروت ملل از یوغ استعمار به کمک شوروی و مشروعیت‌بخشی به آن بود. در چارچوب نظریهٔ قلمروزیایی/ قلمروزدایی دلوژ و گتاری نیز همهٔ نمادها و عناصر ژئوپلیتیکی در چارچوب کنش متقابل میان واحدهای سیاسی قابلیت تبدیل به معنا را پیدا کردند و پنداشت تمایز تحولات سیاسی دولت‌ها از کنشگری سیاسی در فضای روابط بین‌الملل مردود شمرده می‌شود.

۵. نتیجه

در قلمروسازی انفصالی دلوژ و گتاری مجموعه‌ای از ابژه‌ها با یکدیگر هم‌ارز می‌شوند و حول ایدهٔ مشترکی به‌صورت خلاقانه و یکتاگونه هویت می‌یابند و سایر نمادها را در داخل ایدهٔ خود مستحیل می‌سازند. در این دیدگاه واگرایی سرزمینی از یک نماد ژئوپلیتیکی ایستا به خلاقیتی متشکل از مجموعه‌ای از مؤلفه‌ها تبدیل می‌شود که در فضا عینیت می‌یابد. در این زمینه حزب دموکرات آذربایجان، مبدأ هستی‌شناختی استعارهٔ خودمختاری و به‌دنبال آن طلب جدایی را در بی‌توجهی دولت مرکزی ایران به مسائل آذربایجان و فقر و محرومیت منطقه بازنمایی می‌کرد. بنابراین بر ساخت تصور محرومیت در ذهن مردم حاصل استعاره‌سازی حزب دموکرات از توانایی‌ها و انتظارات مردم منطقه و القای شکل‌گیری این بی‌عدالتی ناشی از سیاستگذاری متمرکز حکومت پهلوی بود. از سوی دیگر در نزد شارحان این حزب از آنجایی که سیر تکوین طبقات اجتماعی در ایران همانند جوامع اروپایی نبوده است، در نتیجه دسترسی به عدالت و آرمان

برابری تنها از طریق واگرایی سرزمینی و در قالب الحاق به اتحاد جماهیر شوروی قابل دستیابی خواهد بود. از این‌رو گسترش مفاهیمی همچون آذربایجان شمالی و جنوبی، ستم ملی حکومت پهلوی و کوشش در جهت رهایی اقوام آذربایجان جزء زیست‌جنش‌هایی بود که سعی در برانگیختن احساسات مردم آذربایجان و شوراندن آنها علیه ناسیونالیسم ترویج‌یافته توسط حکومت پهلوی بود. بر این مبنا واگرایی سرزمینی حزب دموکرات مبتنی بر شبکه‌ای از روابط خاص میان مؤلفه‌های پان‌ترکیسم ذیل ایدئولوژی کمونیسم و در ضدیت با خوانش سراسر بین حکومت پهلوی اول از تاریخ ایران شکل گرفت. شارحان این حزب کوشیدند با خوانش دگرسان از تاریخ خوانی حکومت پهلوی، تاریخ تکوین منطقه آذربایجان را متمایز از تاریخ ایران قلمداد کنند و با ارائه تفسیری خاص از کارکرد شخصیت‌های سیاسی- تاریخی این منطقه، همچون ستارخان و باقرخان ضمن داعیه‌داری ادامه راه گذشتگان از نیروهای مخالف نیز مشروعیت‌زدایی کنند. این پادگفتمان با اتکا به خوانش متمایزی از تاریخ کوشید ریزوم‌های موردنظر خود را استخراج و با بزرگ‌نمایی این مؤلفه‌ها و نادیده گرفتن عناصر رقیب، راه را بر پادگفتمان‌های رقیب مسدود سازد. به‌ویژه دال مرکزی ناسیونالیسم برساخت‌یافته توسط حکومت پهلوی مبتنی بر معرفی ایران به مثابه یک واحد ساسی فراقومی با محوریت زبان فارسی را از مدلولش جدا کند. از سوی دیگر اگرچه مجاورت سرزمینی و پشتیبانی همه‌جانبه حکومت شوروی از حزب دموکرات آذربایجان موجب تسهیل توان واگرایی این حزب شد، لیکن در نزد رهبران این حزب، شوروی از پیشگامان رهایی ملت‌ها از استعمار و استثمار قدرت‌های سرمایه‌داری بازنمایی می‌شد. با توجه به اینکه این حزب نیز خود را بخشی از جنبش بین‌المللی سوسیالیسم تلقی و اعتلای خود را در گرو همکاری نزدیک با شوروی و حتی اتحاد سرزمینی با این کشور می‌دانست، در نتیجه کوشش در جهت الحاق به اتحاد جماهیر شوروی را سیاستی مشروع تلقی می‌کرد.

تعارض منافع

نویسنده اعلام می‌کند که تعارض منافع وجود ندارد و تمام مسائل اخلاق در پژوهش را که شامل پرهیز از سرقت ادبی، انتشار و یا ارسال بیش از یک بار مقاله، تکرار پژوهش دیگران، داده‌سازی یا جعل داده‌ها، منبع‌سازی و جعل منابع، رضایت ناآگاهانه سوژه یا پژوهش‌شونده، سوءرفتار و غیره می‌شوند، به‌طور کامل رعایت کرده است.

سپاسگزاری

بدین‌وسیله از فصلنامه سیاست و معاونت پژوهشی دانشگاه یزد بابت حمایت‌های علمی و پژوهشی صمیمانه سپاسگزارم.

References

- Abdi, A., Rabbani, M., Khalili, R (2020). Ethnology of Ethnic Developments in Azerbaijan; Attempting to Enter the Political Arena, *National Studies Journal*, 21(1), 137- 158. **[In Persian]**
- Abdi, K (2001). Politics and the development of Archaeology in Iran, *American Journal of Archaeology*, 105(1), 51- 57.
- Agnew, J (2003). Contemporary political geography: intellectual heterodoxy and its dilemmas, *Political Geography*, 22(3), 603–606.
- Ahmadi, H (2000). *Ethnicity and ethnocentrism in Iran; from myth to reality*. Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]**
- AlaMuti, Z (1991). *Chapters of Iran's political and social struggles history; leftist movements*. Tehran: Chappakhsh. **[In Persian]**
- Amini, A. (2007). *History of Iran's foreign relations during the Pahlavi era*. Tehran: Sedaye Moaser Publisher. **[In Persian]**
- Aminzadeh, S. (2010). Azerbaijan Democratic Party; Autonomy and separatism and the role of Aran leader. *Journal of History*, 5(16), 7-29. **[In Persian]**
- Alavi, B. (1994). *Memoirs of Bozorg Alavi*. Tehran: Donyae Ketab Publisher. **[In Persian]**
- Avery, P. (1990). *Modern Iran*. Vol.3, Translated by Mohammad Rafeei, Tehran: Ataei Publisher. **[In Persian]**
- Atabaki, T. (1997). *Azerbaijan in contemporary Iran*. Tehran: Tous Publisher. **[In Persian]**
- Bashereyeh, H. (2004). *Obstacles to political development in Iran*. Thran: Game- Nou Publisher. **[In Persian]**
- Bayat, K. (2008). *Pan Turkism and Iran*. Tehran: Sherazeh Publisher. **[In Persian]**
- Bayat, K. (2000). *Azerbaijan at the turning point of history*. Tehran: Sherazeh Publisher. **[In Persian]**
- Bayani, K. (1996). *Conflict of Azerbaijan*. Tehran: Zaryab Publisher. **[In Persian]**
- Cottam, R., Yegurova, N., & Robertson, D. (2000). *Iran's oil, cold war and Azerbaijan crisis*. Translated by Kaveh Bayat, Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]**
- Cottam, R. (1999). *Nationalism in Iran*. Translated by Ahmad Tadayoun, Tehran: Kavir publisher. **[In Persian]**
- Deleuze, G. (2024). *Nietzsche et la philosophie*, Translated by Adel Mashayekhi. Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]**
- Deleuze, G. (2019). *Essays critical and clinical*, Translated by Zohreh Exceri & Peyman Gholami. Tehran: Ban Publisher. **[In Persian]**
- Deleuze, G., & Guattari, F. (1994). *What is philosophy? Trans. Hugh Tomlinson and Graham Burrchell*. New York: Columbia University Press.

- Deleuze, G., & Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*. Trans Brian Massumi, Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Farzad, S. (2007). *Azerbaijan Democratic sect from evacuation of Tabriz to death of Peshavari*. Tehran: Ohadi Publisher. **[In Persian]**
- Hardt, M. (2014). *Gilles Deleuze: An apprenticeship in philosophy*. Translated Reza Najafzadeh. Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]**
- Hasanov, J. (2011). *I uzhnyi Azerbaid nachalo kholodnoi voyny*. Translated by Mansour Sefati, Tehran: Shirazeh Publisher. **[In Persian]**
- Hasanov, J. (2005). *Gunei Azarbaijan: Tehran - Baky - Moskva arasynda, 1939 - 1945*. Translated by Mansour Homami, Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]**
- Herb, G. (2007). *The Politics of Political Geography. Handbook of Political Geography*. London: Sage.
- Jami, M. (1998). *Past is the light of future*. 6th edition, Tehran: Ghoghnoos Publisher. **[In Persian]**
- Lashgari, E. (2024). Nationalism Construction in Iran's Political Geography Based on Governmentality Concept in the First Pahlavi Era. *Human Geography Research Quarterly*, 56 (1), 151-165. **[In Persian]**
- Lashgari, E. (2023). Cognition the Shiism Discourse Components in Constructing Social Cohesion in Safavid Iran. *Geopolitics Quarterly*, 19(1), 131- 151. **[In Persian]**
- Legg, S. (2011). Assemblage/apparatus: using Deleuze and Foucault. *Area*, 43(2), 128- 133.
- Keddie, N. (2011). *Roots of revolution: an interpretive history of modern Iran*. Translated by Abdourahim Govahi, Tehran: Elm Publisher. **[In Persian]**
- Kasravi, A. (2007). *Eighteen-year history of Azerbaijan*. Tehran: Negah Publisher. **[In Persian]**
- Khalili, M., Soleymani, Z., & Eshrati, F. (2013). Revisiting Azerbaijan Crisis based on Michael Brecher's Model of Crisis Management. *Journal of Foreign Relation History*, 14(55), 147- 184. **[In Persian]**
- Mohammadi, R. (2013). *Azerbaijan from Reza Shah's Monarchy to Peshwari government*. Tehran: Shayesteh Publisher. **[In Persian]**
- Maghsoudi, M. (2001). *Political-social developments of Iran: 1320 to 1357*. Tehran: Rozaneh Publisher. **[In Persian]**
- Nasehi, I. (2006). *The riot of azerbaijan in the course of time and the face of pishevary in the mirror of democrat party*, Tabriz: Sotoodeh Publisher. **[In Persian]**
- Patton, P. (2009). *Deleuze and the political*. Translated by mahmoud Arfah, Tehran: Game-Nou. **[In Persian]**

- Rasoulzadeh, M.A. (2008). *Reports of Iran's Constitutional Revolution*. Translated by Rahim Raeispanah, Tehran: Shirazeh Publisher. **[In Persian]**
- Reza, E. (2002). *Aran from the ancient times to beginning of mongol invasion era*. Tehran: Foreign Affairs Ministry Press. **[In Persian]**
- Smith, D., & Protevi, J. (2015). *Gilles Deleuzes*, Translated by Javad Seyedi. Tehran: Ghoghnoos Publisher. **[In Persian]**
- Smith, A (2004). Nationalism: theory, ideology, history, Translated by Mansour Ansari, Tehran: Tamadon Irani Publisher. **[In Persian]**
- Sutton, D., & Jones, D. (2016). *Deleuze reframed: a guide for the arts student*, translated by Majid Parvaneh- Pour & Taher Rezazdeh. Tehran: Farhangestan Honar. **[In Persian]**
- Sadri, M., & Nikbakht, R. (2007). *Emergence of Azerbaijan democratic sect according to unpublished documents and memoirs*. Tehran: Institute of Iran's Contemporary History Press. **[In Persian]**
- Tabari, E. (1987). *Crooked way: Memories of Communist Party history*. Tehran: AmirKabir Publisher. **[In Persian]**
- Tajik, M. (2019). *Experience of political game among Iranians*. Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]**
- Zowghi, I. (1989). *Iran and the great powers in World War II*. Tehran: Pajang Publisher. **[In Persian]**

COPYRIGHTS

©2023 by the University of Tehran. Published by the University of Tehran Press. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

